

A stylistic approach to the technique of deletion in Sura Al-Kahf

(Received: 2022-11-28 Accepted: 2023-04-14)

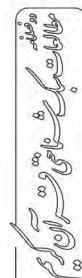
Bahman Hadiloo¹

Abstract

As a special literary text, the Holy Qur'an contains techniques that identify the style and practical situation of which play a significant role in the emergence and manifestation of the meaning of the word. One of the most used techniques in the Holy Qur'an is the technique of brevity, which, if used in its proper place, is worthy of remembrance and makes the text beautiful. The upcoming research tries to analyze the technique of elimination in Surah Al-Kahf, its place as well as its types in this Surah, and while showing its most frequent type, it also states its goals by relying on descriptive-analytical method. The present study tries to analyze the technique of brevity, elimination, in Surah Mubarakah Al-Kahf, its place as well as its types in this Surah, and while showing its most frequent type, it also expresses its goals by relying on the descriptive-analytical method. By examining the verses of this surah, the results of the research indicate that there are a total of 85 cases of this type of art in Surah Mubarakah Al-Kahf, which are: the omission of nouns (54 cases), the removal of verbs (23 cases), the removal of letters (8 cases) among which, the abbreviation of "eliminating the object" with 26 cases is the most frequent of its kind, which abbreviation and reduction, the reference of the mentioned and the ellipsis, the clarity of the omitted, and the beautification of the word are among the main rhetorical motives for the use of the brevity of deletion, and abbreviation, as the most basic function of brevity of omission, fits perfectly with the content of Surah Al-Kahf, which contains a story.

Keywords: Sura Al-Kahf, statistical stylistics, style, deletion, abbreviation

1) assistant Professor of Arabic Language and Literature, University of Holy Quran Sciences and knowledge, Maragheh Faculty of Quranic Sciences, Maragheh, Iran, Email: hadilo@quran.ac.ir

رهیافتی سبک‌شناسانه به فن ایجاز حذف در سوره کهف

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۵)

بهمن هادیلو^۱

چکیده

قرآن کریم به عنوان یک متن خاص ادبی حاوی فونمی است که شناسایی سبک و موقعیت کاربردی آن‌ها نقش بسزایی در ظهور و بروز مراد کلام دارد. از جمله صناعات پرکاربرد در قرآن کریم صنعت ایجاز است که اگر در جایگاه خودش به کار رود ابلغ از ذکر است و موجب زیبایی متن می‌گردد. پژوهش پیش‌رو می‌کوشد که با تحلیل فن ایجاز حذف در سوره کهف به جایگاه آن و همچنین انواع آن در این سوره بپردازد و ضمن نشان دادن پربسامدترین نوع آن، اهداف آن را نیز با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی بیان کند. با بررسی این سوره، نتایج تحقیق حاکی از آن است که مجموعاً ۸۵ مورد از این نوع صنعت در سوره کهف وجود دارد و به تفکیک عبارتند از: حذف اسم (۵۴ مورد)، حذف فعل (۲۳ مورد)، حذف حرف (۸ مورد) که از آن میان، ایجاز «حذف مفعول» با ۲۶ مورد پربسامدترین جنس خود است که اختصار و تخفیف، دلالت مذکور و قرینه بر محذوف، روشن بودن محذوف و زیباسازی کلام از مهمترین انگیزه‌های بلاغی و هنری کاربرد ایجاز حذف بوده و تحلیل بلاغی ایجاز حذف نشان می‌دهد که اغلب موارد حذف شده در راستای ایجاد اختصار در کلام رخ داده است و اختصار به عنوان اساسی‌ترین کارکرد ایجاز حذف کاملاً با محتوای سوره کهف که مشتمل بر داستان است، تناسب دارد.

واژگان کلیدی: سوره کهف، سبک‌شناسی آماری، اسلوب حذف، اختصار.

سال هشتم
شماره اول
پیاپی: ۱۴
بهار و تابستان
۱۴۰۳

(۱) استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی مراغه، مراغه، ایران، ایمیل: hadilo@quran.ac.ir

۱. مقدمه

ایجاز یکی از کارکردهای بلاغی مهم به شمار می‌رود؛ زیرا هم احتمال معانی متعدد پدید می‌آید و هم معنای ظریف و ژرف، در الفاظی کمتر بیان می‌شود (عباس‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۱) که اگر محذوف ذکر می‌شد کلام آن طلاوت و زیبایی خود را از دست می‌داد. بنابراین ایجاز در جایگاه خودش ابلاغ از ذکر است و موجب زیبایی متن می‌گردد، لیکن همین کلام اگر در شرایط دیگری القاء شود ممکن است نامفهوم گردد و نیاز به اظهار داشته باشد و فلسفه بسیاری از تقدیرات نیز همین است. از این رو همه علمای بلاغت، حذف مناسب در کلام را با دلالت بر معنای مورد نظر مفید فایده می‌دانند، که گاه از آن به عنوان ایجاز محمود تعبیر شده است، (ابن‌سنان خفاجی، ۱۹۵۳: ۲۰۱ و ۲۰۶) چنان‌که عبدالقاهر جرجانی درباره ارزش زیبایی شناختی مقوله حذف چنین می‌گوید: آن (حذف) بابی است دقیق، لطیف، شگفت‌انگیز و سحرگونه؛ زیرا نویسنده یا گوینده، ترک ذکر را از ذکر، شیواتر و نگفتن نکات را برای نکته‌گویی، پرفایده‌تر می‌بیند و خود را به گاه دم فروستن، گویاتر می‌یابد و به گاه بیان نمودن، روشنگرتر. (جرجانی، ۲۰۰۶: ۱۴۶) از طرفی دیگر، ایجاز بابی را برای کشف معنا ایجاد می‌کند و فعالیت فکر را ایجاب می‌کند و در این خصوص علی بن عیسی رمانی معتقد است، زیبایی ایجاز در «غموضی است که دست نفس را باز می‌گذارد، نفس هم در مقام حدس به هر سو می‌رود و افق‌های معانی احتمالی را درمی‌نوردد، این در صورتی است که اگر معنا به یک لفظ مقید شود، از شکل بایسته خود باز مانده و مقصود را به تمامی نمی‌رساند، (زغلول سلام، بی‌تا: ۲۴۹) بنابراین شگرد حذف، متن قرآن را به متنی باز تبدیل نموده و در نتیجه فضایی مناسب برای تأمل آگاهانه خواننده فراهم آورده است.

۱.۱. بیان مسأله

آشنایی با مواضع ایجاز حذف و چرایی آن به دلیل فراوانی آن در قرآن کریم اهمیت ویژه‌ای دارد. این امر در تفسیر و ترجمه آیات جلوه بیشتری می‌یابد؛ چه آن که دریافت معنا و مقصود بدون توجه به محذوف امکان‌پذیر نیست. با حذف، پیکره آیه فشرده گشته و پاره‌ای از مقصود در پس آن نهان می‌گردد که با کاوش در این نقطه مبهم می‌توان به آن دست یافت، هر چه این ابهام پیچیده‌تر و ژرف‌تر باشد دریافت آن نیز دلنشین‌تر خواهد بود، چنان‌که زرکشی می‌گوید: «وَكَلِمًا كَانِ الشُّعُورَ بِالْمَحذُوفِ أَعْسَرَ كَانِ الْإِلْتِذَادُ بِهِ أَشَدَّ وَأَحْسَنُ». (زرکشی، ۱۴۰۸: ۱۰۵/۳)

سوره کهف نیز از سوره‌هایی است که داستان‌های مختلفی در این سوره آمده است؛ به سه داستان در این سوره اشاره شده است (داستان اصحاب کهف، داستان موسی و خضر و داستان ذو القرنین) که بر خلاف غالب داستان‌های قرآن در هیچ جای دیگر از قرآن، سخنی از این‌ها به میان نیامده است. (تنها در سوره انبیاء آیه ۹۶ به مسأله یا جوج و مأجوج بدون

ذکر نام اشاره شده است). (مکارم، ۱۳۷۸: ۳۷۲/۱۲) این یکی از ویژگی‌های این سوره است که در کمال ایجاز داستان‌ها و محتواهای مختلفی را در خود جای داده است. لذا بررسی جایگاه ایجاز حذف می‌تواند به عنوان یکی از ویژگی‌های این سوره مورد بررسی قرار گیرد.

۱.۲. پیشینه‌ی پژوهش

پژوهش‌های مختلفی در مورد سوره «کہف» و همچنین در مورد ایجاز صورت گرفته است مانند: کارکردهای بلاغی «حذف» و اثر آن در ترجمه قرآن کریم از اصغر شهبازی و همکاران در مجله (دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، سال چهارم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۴) که نویسندگان در آن گزارشی مختصر از اسلوب حذف و کارکردهای بلاغی آن را بیان نموده‌اند و رویکرد مترجمان در برابر این اسلوب و فرآیند ترجمه آن را در آیات قرآن بررسی کرده‌اند. مقاله «کارکردهای زیباشناختی ایجاز حذف در قرآن کریم» از محمود شهبازی و همکار ایشان در مجله (کاوشی در پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن کریم سال دوم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۲، پیاپی ۳) که نویسندگان در این مقاله ضمن بیان معنا و مفهوم ایجاز و اقسام آن، کارکردهای زیباشناختی این قسم از ایجاز را در شماری از آیات قرآن کریم معرفی و تحلیل نموده‌اند. مقاله «بلاغت حذف و ایجاز و رابطه آن با مجاز» از سید رضا نجفی در مجله (مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۸، زمستان ۱۵۳۳-۱۷۰) است که در مقاله مذکور رابطه مجاز و ایجاز مورد بررسی قرار گرفته تا مشخص شود که کجا با هم تلاقی دارند و آیا هر ایجازی مجاز است. مقاله دیگر با عنوان «حذف در قرآن و تأثیر آن در ترجمه‌های قرآنی» از عظیم عظیم پور، در مجله «مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۷۰، زمستان ۸۰، ۷۵-۹۲» که مقاله مذکور بررسی کرده که با چه معیاری می‌توان حذف را شناسایی نمود و آیا وظیفه مترجم در مواجهه با مواضع حذف، ذکر است یا خیر؟ و ... که ایجاز حذف را از نظر دیدگاه ترجمه بررسی کرده است.

مقاله دیگر با عنوان «کارکردهای زیباشناختی حذف حروف جاره در قرآن کریم» از حمید عباس‌زاده در مجله «آموزه‌های قرآنی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، شماره ۱۳، بهار و تابستان ۱۳۹۰» که تأثیر حذف حروف جاره را بر معنای آیات قرآنی از منظر بلاغی بررسی کرده است.

با وجود چنین پژوهش‌های ارزنده در خصوص بحث ایجاز، هنوز به بررسی ایجاز حذف در سوره کہف پرداخته نشده است و پژوهش حاضر نخستین مقاله‌ای است که به صورت مستقل و تخصصی به این امر پرداخته و تفاوت آن با سایر پژوهش‌ها آشکار است؛ زیرا در بخشی از این آثار حذف را در کل قرآن بررسی و در بخشی دیگر به موضوعاتی چون ترجمه و حرف جاره، مجاز و ... پرداخته شده است و هیچ‌کدام از آن‌ها جنبه بلاغی سوره کہف را با تأکید بر ایجاز حذف مورد بررسی قرار نداده‌اند، لذا این امر در این

نوشتار مورد توجه بوده که با استخراج یکایک مصادیق ایجاز حذف، کارکردهای بلاغی و زیبایی‌شناسانه‌ی آن‌ها را هم مورد بررسی قرار داده است.

۳.۱. اهداف تحقیق

۱. استخراج انواع ایجاز حذف در سوره کهف.
۲. تبیین کارکردهای بلاغی موارد ایجاز حذف در سوره کهف.
۳. تشخیص پربسامدترین نوع ایجاز حذف در سوره کهف.
۴. ۱. سؤال‌های تحقیق
 ۱. ایجاز حذف در سوره کهف چه اقسامی داشته و بارزترین مورد آن کدام است؟
 ۲. در سوره کهف هدف بلاغی از کاربرد ایجاز حذف چیست؟

۵.۱. فرضیه‌ها

۱. ایجاز حذف به عنوان یک سبک بیان در سوره کهف در اشکال ایجاز حذف اسم، فعل و حرف وجود دارد.
۲. اختصار و تخفیف، دلالت مذکور و قرینه بر محذوف و زیباسازی کلام که بر پایه کارکردهای بلاغی بنیان نهاده شده است، از مهم‌ترین انگیزه‌های ایجاز حذف در سوره کهف است.

۲. ایجاز

ایجاز از نظر لغوی مصدر فعل «أَوْجَزَ» از باب افعال و برگرفته از ریشه «وَجَزَ - وَجَزًا» به معنای اختصار و کوتاهی است (ابن‌منظور، بی‌تا: ۴۲۷/۵) و از نظر اصطلاحی بیان مقصود در کوتاه‌ترین لفظ و عبارت است، به گونه‌ای که رسا و الفاظش نسبت به محتوای آن کمتر باشد. چنان‌که ابوهلال عسگری بیان نموده: ایجاز عبارت است از بیان مقصود در کوتاه‌ترین لفظ و کمترین عبارت به گونه‌ای که رسا بوده و مقصود را برساند. (العسکری، ۱۳۷۲: ۱۹۳) چنان‌که نگارنده کتاب «بديع القرآن» معتقد است در این سبک بیانی، سخنور بلیغ برای نقل داستان آن را در کمترین ظرف واژگان قرار می‌دهد به همین دلیل، داستان‌های قرآن از قبیل ایجاز است، به طوری که محتوای آن در پوشش الفاظ قرار گرفته است. (ابن‌ابی‌الاصبع، ۱۳۸۶: ۲۵۹) با توجه به نظر دانشمندان علوم بلاغی ایجاز به اقسام متفاوتی تقسیم می‌شود که از معروف‌ترین آن‌ها، ایجاز «قصر» و ایجاز «حذف» است. (قزوینی، ۲۰۰۳: ۱۴۳)

۲.۱. ایجاز حذف

ایجازی است که یک یا چند کلمه و یا یک یا چند جمله بدون این که به مفهوم آسیب

برساند، حذف شود و همراه با قرینه‌ای باشد که محذوف را مشخص سازد؛ مانند آیه ۱۴۲ سوره اعراف که می‌فرماید: ﴿وَوَاعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ﴾ در این آیه عبارت «بِعَشْرِ لَيَالٍ» به سبب کاربرد ایجاز، به شکل «بِعَشْرِ» ذکر شده است و مخاطب معنا را از واژه قرینه یعنی «لَيْلَةً» درمی‌یابد و یا در آیه ۱۲۷ سوره بقره چنین آمده است: ﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ چنان‌که در آیه ملاحظه می‌شود کلمه «يَقُولَانِ» پیش از «رَبَّنَا» حذف شده است که از قرینه‌های پیش از آن معنا دریافت می‌شود. ایجاز حذف در سخنوری به مثابه سحر است؛ زیرا در این گونه از سخن، نگفتن از گفتن آشکارتر و شیواتر است به شرط اینکه به مقصود گوینده آسیب نرساند.

۲. ۱. ۱. قرینه‌های ایجاز حذف

حذف در سخن نیاز به قرینه و دلیل دارد که تعیین محذوف به سه وسیله صورت می‌گیرد که عبارتند از:

۱. گاهی عقل بر محذوف دلالت می‌کند؛ مانند: ﴿وَجَاءَ رَبُّكَ﴾ (فجر/۲۲) که در توضیح آن گفته شده است: «وَجَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ»
۲. گاهی عُرْف بر محذوف دلالت می‌کند؛ مانند: ﴿قُلْ أَحِلٌّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ﴾ (مائده/۴) که در توضیح آن گفته شده است: «أَحِلٌّ لَكُمْ تَنَاوُلُ الطَّيِّبَاتِ»
۳. گاهی نیز ضابطه و قانون ادبی بر محذوف دلالت می‌کند؛ مانند: ﴿وَلَمْ أَكُنْ بِغِيًّا﴾ (مریم/۲۰) که در اصل «وَلَمْ أَكُنْ بِغِيًّا» بوده است.

۲. ۲. تحلیل ایجاز حذف در سوره کھف

حذف در قرآن کریم در اقسام مختلفی آمده است که شناخت آن بر دریافت معنا و مفهوم تأثیر بسزایی دارد و در عین حال موجب جذابیت کلام است که تحلیل و شناخت آن در سوره کھف ما را با جنبه‌های بلاغی و نیز معنایی و محتوایی سوره بهتر آشنا می‌سازد. در ادامه انواع حذف در این سوره مورد بررسی قرار می‌گیرد، البته زمانی که سخن از حذف می‌شود، مراد حذف معنا و مضمون آیات قرآن نیست؛ بلکه حذف قسمتی از ترکیبات زبانی است که برای انتقال معنا به کار برده شده است. حذفی که بنا به دلایل بلاغی و با وجود قرینه در کلام انجام شده است. (حسان، ۱۴۱۳: ۳۸۰)

۲. ۲. ۱. حذف اسم

از مواضع مهم ایجاز حذف در سوره کھف حذف اسم می‌باشد که در نقش‌های مختلفی از جمله مفعول به، مفعول مطلق، فاعل، مبتدا، تمییز، منادی و ... آمده است.

۲. ۱. ۱. حذف مفعول به

در حذف مفعول به، نکات بسیار لطیفی نهفته است. در واقع حذف مفعول زیبایی و شیوایی بیشتری به دنبال دارد تا ذکر آن. به نمونه‌های این نوع حذف اشاره می‌شود:

«قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوْيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا» (۶۳)

در این آیه شریفه با دقت در واژه «عجبا» می‌توان دریافت که حذفی در کلام رخ داده است، به طوری که مفعول به یعنی «سَبِيلًا» حذف شده که در اصل به شکل «سَبِيلًا عَجَبًا» بوده و صفت جای مفعول به را گرفته است (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۷۸/۶) و برخی نیز محذوف را به شکل «وَكَانَ أَمْرُهُ عَجَبًا» گرفته‌اند (صابونی، ۱۹۸۱: ۱۹۸/۲) که با توجه به قرینه فعل «اتَّخَذَ» و واژه «سَبِيل» که آمده، نظر اول بیشتر نمود پیدا می‌کند، چنان‌که زمخشری هم همین نظر را دارد و معتقد است «عَجَبًا» صفت برای «سَبِيلًا» می‌باشد و در مورد آن می‌گوید: «عَجَبًا» مفعول به دوم «اتَّخَذَ» و تقدیر آن به شکل «اتَّخَذَ سَبِيلَهُ سَبِيلًا عَجَبًا» است. (زمخشری، ۱۹۹۸: ۵۹۸/۳)

در این آیه شریفه حذف دیگری وجود دارد که فخر رازی در تفسیر کبیر به آن اشاره نموده و آن در فعل «أَرَأَيْتَ» در «أَرَأَيْتَ إِذْ أَوْيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ» است، ایشان معتقد است همزه در «أَرَأَيْتَ» همزه استفهام است و «أَرَأَيْتَ» در معنای اصلی خود است، چنان‌که بین مردم متعارف است که هنگامی امر مهمی برای کسی رخ دهد می‌گوید: «أَرَأَيْتَ مَا حَدَّثَ لِي؟» اینجا نیز به همین شکل است که گویی این چنین ذکر شده «أَرَأَيْتَ مَا وَقَعَ لِي مِنْهُ إِذْ أَوْيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ»، پس مفعول «أَرَأَيْتَ» حذف شده است؛ چرا که عبارت «فَأِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ» بر آن دلالت می‌کند. (رازی، ۱۹۸۱: ۱۴۷/۲۱) بنابراین طبق گفته فخر رازی مفعول فعل «أَرَأَيْتَ» محذوف است.

«لِيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِمَّنْ لَدُنْهُ» (۲)

با دقت در این آیه شریفه، شاهد فعل «لِيُنذِرَ» هستیم که دو مفعولی است. یکی از مفعول‌های فعل «يُنذِرُ» حذف شده و تقدیر آن «لِيُنذِرَ الَّذِينَ كَفَرُوا بَأْسًا شَدِيدًا» است که کافران را نسبت به عذابی شدید هشدار می‌دهد. در اینجا وجود قرینه یعنی فعل «يُنذِرُ» که در آیه چهارم ذکر شده «وَيُنذِرُ الَّذِينَ» (۴) بر حذف یکی از مفعول‌ها دلالت دارد. این حذف کاملاً متناسب با فضای آیه صورت گرفته است، به طوری که به جهت شأن پایین کفار و منزلت پست آن‌ها از روی کراهت از ذکر نام آنها صرف نظر شده است. این در صورتی است که در ادامه آیه در بحث تبشیر واژه «المؤمنون» به جهت منزلت والای آنها ذکر شده که منجر به تعادل زیبایی شناختی در آیه شده است.

«وَيُنذِرُ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا» (۴)

در این آیه شریفه دو حذف وجود دارد. اول اینکه فعل «يُنذِرُ» عطف بر فعل «لِيُنذِرَ» اول

است و مفعول به دوم آن حذف شده است؛ چرا که غرض چیزی است که نسبت به آن انذار و هشدار داده شده و چنان‌که در آیه قبل هم ذکر شده آن «بَأْسًا شَدِيدًا» است (درویش، ۱۴۱۲: ۵۳۲/۵)؛ با این تفاوت که انذار در آیه سوم به صورت عام به کار رفته و شامل هر گنجهکاری می‌شود، اما انذار در این آیه خاص و مخصوص کسانی است که به خداوند متعال نسبت فرزند می‌دهند و تخصیص این گروه به ذکر به جهت استعظام کفر آنهاست. لذا مفعول به دوم انذار به قرینه کلام سابق با انگیزه بلاغی اختصار حذف شده است. حذف دوم در فعل «اتَّخَذَ» است که مفعول به دوم فعل «اتَّخَذَ» که «وَلَدًا» است ذکر شده، اما مفعول به اول آن به جهت ابهام حذف شده است.

- ﴿فَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا﴾ (۱۱)

در این آیه شاهد کاربرد فعل «ضَرَبْنَا» هستیم که این فعل نیاز به مفعول به دارد، در حالی که این مفعول به را نگرفته و تقدیر آن به «حِجَابًا مَانِعًا لَهُمْ مِنَ السَّمَاعِ» است و انگیزه حذف مشخص بودن و آشکار بودن آن می‌باشد. (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۵/۲۶۸)

- ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَن يَهْدِيَنِي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِن هَذَا رَشَدًا﴾ (۲۴)

در اینجا فعل «نسیت» به کار رفته که نیاز به مفعول دارد و مفعول آن محذوف است و آیه ماقبل بر آن محذوف دلالت دارد و آن چیزی است که از آن نهی شده است. ﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِسَيِّئَةٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ﴾ بنابراین انگیزه حذف مشخص بودن آن و دلالت آیه ماقبل است.

- ﴿إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَآتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا فَاتَّبَعِ سَبَبًا﴾ (۸۴-۸۵)

در آیه شریفه یکی از مفعول‌های واژه «اتَّبَعِ» حذف شده است که تقدیر آن به شکل «اتَّبَعِ سَبَبًا سَبَبًا» یا به شکل «اتَّبَعِ أَمْرَهُ سَبَبًا» یا به صورت «اتَّبَعِ مَا هُوَ عَلَيْهِ سَبَبًا» می‌باشد (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۸۹/۶) که در آیات دیگر نیز همین عبارت تکرار شده است: ﴿وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَىٰ وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا ثُمَّ اتَّبَعِ سَبَبًا﴾ (۸۸-۸۹) و یا در آیه ﴿كَذَلِكَ وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا ثُمَّ اتَّبَعِ سَبَبًا﴾ (۹۲)

- ﴿قَالَ أَتَوْنِي أفرغ عَلَيْهِ قَطْرًا﴾ (۹۶)

با دقت در این آیه، بر سر واژه «قطرا» دو فعل تنازع دارند که فعل دومی بر آن عمل نموده که در این حالت مفعول فعل اولی محذوف است و اگر چنانچه طبق قاعده تنازع فعل اولی بر آن عمل می‌نمود، مفعول فعل دومی محذوف می‌شد. (شبر، ۱۹۸۶: ۱۰۱/۴) این حذف مطابق قاعده عدم جواز عود ضمیر به متأخر لفظی و رتبی صورت گرفته است، لذا ایجاد حذف در این آیه شریفه از نوع حذف نحوی است.

- ﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ

سُرَادِقُهَا﴾ (۲۹)

با توجه به اینکه فعل «شاء» از افعال متعددی است، اما در این آیه شریفه که دو بار تکرار شده است بدون مفعول به وارد شده و مفعول به آن دو حذف شده است. این حذف به جهت اختصار در کلام صورت گرفته که با توجه به سیاق آیه مفعول به مقدر فعل شاء در جمله «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ» هدایت و مفعول به مقدر فعل شاء در جمله «وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ»، گمراهی است که هر دو به جهت قرینه معنوی واژه الحق در عبارت «وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ» حذف شده‌اند.

﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِسَيِّءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنَّ رَبِّي﴾ (۲۴)

در این آیه از کلمه «يَهْدِيَنَّ» یاء ضمیر که مفعول به می‌باشد، حذف شده است و از آنجا که ضمیر اسم است، بنابراین حذف از نوع اسم و مفعول به است. این گونه ایجاز حذف در موارد متعددی در قرآن وارد شده است که اغلب انگیزه حذف آن جهت به وجود آوردن ریتم و تخفیف است.

﴿أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِي أَوْلِيَاءَ إِنَّا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا﴾ (۱۰۲)

در این آیه شریفه طبق آنچه که در تفسیر فخر رازی آمده، اگر واژه «حَسِبَ» را فعل ماضی بگیریم در آن حذف وجود دارد که تقدیر آن به شکل «أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا اتِّخَاذَ عِبَادِي أَوْلِيَاءَ نَافِعًا» می‌شود (رازی، ۱۹۸۱: ۱۷۵/۱۱) و مفعول دوم فعل «حَسِبَ» که «نَافِعًا» می‌باشد، محذوف است. ادامه آیه که در مقابل گمان کافران ذکر شده بر آن محذوف دلالت دارد که نوعی قرینه از نوع تقابل می‌تواند باشد. طوری که فکر می‌کردند، آن گمانشان به نفع آن‌ها است در صورتی گمانشان نفعی ندارد و جایگاه آن‌ها جهنم است.

۲.۱.۲. حذف اسم مفعول مطلق

﴿وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ (۱۹)

در این آیه شریفه «ذَلِكَ» در «كَذَلِكَ» مجرور و متعلق به مفعول مطلق محذوف است که عامل آن «بَعَثْنَاهُمْ» است. (صافی، ۱۹۹۵: ۱۵۸/۸) در این مورد محی‌الدین درویش هم می‌گوید: کاف نعت برای مصدر محذوف یعنی «كَمَا أُنْمَاهُمْ هَذِهِ النُّومَةُ الطَّوِيلَةُ كَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ» است. (درویش، ۱۹۹۸: ۵۵۹/۵)

﴿وَ عُرْضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا﴾ (۴۸)

در این آیه شریفه دو حذف وجود دارد. اول حذف مفعول مطلق در «لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ» که مصدر موصول «مَا خَلَقْنَاكُمْ» در محل جر به «کاف» که متعلق به مفعول

مطلق که عاملش فعل «جئتُمونا» است. یعنی «بَعَثْنَاكُمْ بَعَثًا كَانِشَائِنَا لَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ». همچنین قبل از جمله «لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ» جمله «قُلْنَا لَهُمْ» حذف شده است. حذف هر دو مورد به انگیزه ایجاد اختصار در کلام رخ داده است. در عبارت «أَلَّنْ نَجْعَلَ» اسم آن به عنوان ضمیر شأن حذف شده است؛ چرا که «أَنْ» مخففه از مثقله است و حذف آن به انگیزه بلاغی نبوده، بلکه یک سبک نحوی است.

۲. ۱. ۳. حذف فاعل

- ﴿مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا﴾ (۵)
 در این آیه شریفه بر حسب اینکه واژه «كَلِمَةً» را تفسیری برای واژه محذوف بگیریم یعنی بر اساس قاعده «نعم رجلاً زیداً»، تقدیر آن چنین می شود «كَبُرَتْ الْكَلِمَةُ كَلِمَةً» که اولی حذف شده و دومی بر آن دلالت دارد، مانند «كُرِّمَ رَجُلًا زَيْدًا» (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۳۵/۶) که حذف به خاطر دلالت مذکور بر محذوف است. شایان ذکر است واژه «كَلِمَةً» به عنوان فاعل و مرفوع نیز قرائت شده است که در این صورت در آیه حذفی به وجود نمی آید، اما منصوب خواندن کلمه به عنوان تمییز بلیغ تر و فصیح تر است که در این صورت فاعل کَبُرَتْ خواهد بود که در آن معنای تعجب نیز نهفته است مثل اینکه گفته شود: «ما أَكْبَرَهَا كَلِمَةً».

۲. ۱. ۴. حذف تمییز

- ﴿وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ﴾ (۱۹)
 در این آیه شریفه «کم» از نوع استفهامیه است که تمییز آن حذف شده است و تقدیر آن به شکل «کم یوما لبثتم» می باشد، چون جواب آن به شکل «یوماً أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ» ذکر شده است. (صافی، ۱۹۹۵: ۱۶۲/۸) با توجه به اینکه جمله «لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ» به عنوان قرینه لفظی به کار رفته است، لذا به جهت اختصار و موسیقی آفرینی در آیه شریفه از آوردن تمییز کم استفهامی خودداری شده است.

۲. ۱. ۵. حذف منادی

- ﴿قُلْ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ﴾ (۲۶)
 در این آیه شریفه «محمد» مورد ندا واقع شده که تقدیر آن به شکل «قل یا محمد» می باشد که حرف ندا و منادی هر دو حذف شده است. با مطالعه صورت گرفته درباره حذف منادی در سوره مورد بحث مشخص گردید این نوع حذف در ۸ آیه واقع شده و در همه آنها از یک سبک خاص پیروی شده و در همه موارد حرف ندا و منادی بعد از فعل امر «قُلْ»

حذف شده است و حذف منادی به عنوان عنصری از عناصر انسجام بخش ساختاری بدل گشته است.

با دقت در این آیات، وجود قرینه‌ای که بر محذوف دلالت دارد و اینکه خطاب به پیامبر (ص) می‌باشد، نیازی به ذکر محذوف نبوده است.

۲. ۱. ۲. ۶. حذف مبتدا

– ﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ﴾ (۲۲)

در این آیه شریفه «ثَلَاثَةٌ» خبر برای مبتدای محذوف است و تقدیر آن به شکل «هُم» می‌باشد که این امر در مورد واژه‌های «خَمْسَةٌ» و «سَبْعَةٌ» وجود دارد. بنابراین واژه «هُم» مبتدا و محذوف است. (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۴۷/۶؛ طباطبایی، ۱۹۹۷: ۲۶۵/۱۳) از نظر زیباشناسی نیز حذف مبتدا در اینجا نشانه آن است که داستان اصحاب کهف برای همگان مشهور بوده و مردم درباره آن مشغول بحث با یکدیگر بوده‌اند. (أبوشادی، ۱۹۹۲: ۴۶)

– ﴿وَلَوْ لَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ إِنَّ تَرْنِ أْنَا أَقْلَ مِنْكَ مَا لَّا وَوَلَدًا﴾ (۳۹)

در این آیه شریفه دو احتمال در مورد واژه «مَا» در «مَا شَاءَ اللَّهُ» وجود دارد که در هر دو حالت حذف وجود دارد. احتمال اول اینکه «مَا» در محل رفع و مبتدا باشد که در این حالت تقدیر آن به شکل «أَلَا مَرُّ مَا شَاءَ اللَّهُ» است که در این حالت به شکل موصول می‌باشد و ضمیر عائد آن برای طولانی شدن کلام محذوف است. همچنین جایز است که تقدیر آن به شکل «مَا شَاءَ اللَّهُ كَائِنٌ» باشد.

اما احتمال دوم اینکه «مَا» بنا به فعل شرط و جواب شرط در محل نصب باشد. که تقدیر آن به شکل «أَيُّ شَيْءٍ شَاءَ اللَّهُ كَانَ» می‌باشد. (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۶۵/۶) در هر دو احتمال شاهد حذف در کلام هستیم.

با بررسی آیاتی که در آن‌ها مبتدا محذوف است این نکته به چشم می‌خورد که از جهت سبکی حذف مبتدا بعد از فعل قال و مشتقات آن دارای بیشترین بسامد است و انگیزه حذف مبتدا در این موارد برای اختصار در کلام بوده و یکسان بودن مواضع حذف سبب انسجام ساختاری شده است.

– ﴿كَذَلِكَ وَ قَدْ أَحْطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا﴾ (۹۱)

در این آیه شریفه هم حذف از نوع حذف مبتدا می‌باشد که «كَذَلِكَ» خبر برای مبتدای محذوف است که تقدیر آن «أَلَا مَرُّ كَذَلِكَ» (درویش، ۱۴۱۲: ۲۸/۶) و یا به صورت «أَمْرٌ ذِي الْقَرَيْنَيْنِ كَذَلِكَ» می‌باشد. (زمخشری، ۱۹۹۸: ۶۱۳/۳)

۲. ۱. ۷. حذف ضمیر عائد از صلہ موصول

﴿وَلَوْ لَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ إِنَّ تَرْنِ أَنَا أَقَلُّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا﴾
(۳۹)

در عبارت «مَا شَاءَ اللَّهُ» اگر «ما» در محل رفع و مبتدا باشد در این حالت تقدیر آن به شکل «الْأَمْرُ مَا شَاءَ اللَّهُ» است. همچنین اگر آن را مبتدا و خبر را محذوف بدانیم باز هم تقدیر آن «مَا شَاءَ اللَّهُ كَاتِنٌ» می‌باشد که در هر حالت به شکل موصول است و ضمیر عائد آن برای جلوگیری از به اطناب کشیدن کلام و اختصار آن حذف شده است.

﴿وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا﴾
(۵۲)

در این آیه شریفه «الَّذِينَ» اسم موصول می‌باشد که عائد آن حذف شده و تقدیر آن به شکل «زَعَمْتُمُوهُمْ» است. البته در این آیه علاوه بر حذف عائد که به عنوان مفعول به اول «زَعَمْتُمْ»، مفعول به دوم آن نیز حذف شده که تقدیر آن چنین است: «زَعَمْتُمُوهُمْ شُرَكَائِيَ» و آن به جهت دلالت قرینه مذکور در جمله قبل و به انگیزه ایجاد اختصار در کلام صورت گرفته است.

۲. ۱. ۸. حذف اسم مخصوص

حذف اسم مخصوص نیز به عنوان اسلوبی شایع در قرآن کریم وجود دارد. سوره مورد بحث نیز از اسلوب خالی نبوده و در آیات ۲۹، ۳۰ و ۵۰ به کار رفته که اسم مخصوص هم بعد از فعل مخصوص مدح و هم فعل مخصوص ذم حذف شده است مانند:

﴿إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا وَإِنْ يَسْتَعِيثُوا يُعَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا﴾ (۲۹)

همان‌طور که در این آیه شریفه فعل «بِئْسَ» فعل ماضی جامد برای ذم می‌باشد که «الشَّرَابُ» فاعل آن است، اما اسم مخصوص ذم حذف شده است. نمونه دیگر از این نوع حذف مانند:

﴿أُولَئِكَ لَهُمْ جَنَاتٌ عَدْنٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا﴾ (۳۱)

در اینجا فعل «نعم» فعل ماضی جامد برای مدح می‌باشد که «الثَّوَابُ» فاعل آن است، اما اسم مخصوص مدح حذف شده است که «الْجَنَّةُ» می‌باشد. انگیزه‌ی حذف اختصار و زیباتر کردن کلام و نیز رعایت ریتم در آخر آیات است.

۲. ۱. ۹. حذف خبر

یکی دیگر از اقسام حذف در این سوره حذف خبر است، مانند:

﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرَبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَرْغُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا قُلْنَا يَا ذَا الْقُرْنَيْنِ إِنَّمَا أَنْتَ تُعَذِّبُ وَإِنَّمَا أَنْتَ تَتَّخِذُ فِيهِمْ حُسْنًا﴾ (۸۶)

در این آیه شریفه در دو مورد شاهد حذف هستیم. اولی در «أَنْ تُعَذِّبَ» است که مصدر مؤول «أَنْ تُعَذِّبَ» مبتدا است که خبر آن محذوف و تقدیر آن به شکل «تُعَذِّبُكَ وَأَقَعَ بِهِمْ» است. دیگری در «أَنْ تَتَّخِذَ» است که مصدر مؤول آن مبتدا می‌باشد و خبر آن محذوف و تقدیر آن به شکل «إِتَّخَذُكَ حَسَنًا فِيهِمْ وَأَقَعَ بِهِمْ» است. حذف خبر به جهت طولانی بودن کلام است. (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۸۹/۶)

۲.۱.۱۰. حذف صفت

﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا﴾ (۷۹)

در این آیه شریفه در عبارت «يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا» صفت حذف گردیده، یعنی در اصل این چنین بوده است: «كُلَّ سَفِينَةٍ سَالِمَةً» و انگیزه بلاغی حذف در اینجا این است که «این حذف، تنگی فرصت و عجله‌ای که گوینده برای سوراخ کردن کشتی داشته تا به دست آن پادشاه ستمگر نیفتد، نشان می‌دهد.» (آبوشادی، ۱۹۹۲: ۹۲)

۲.۳. حذف فعل

شار بودلر فعل را الهه حرکت می‌پندارد که جمله را به حرکت وا می‌دارد. (قویمی، ۱۳۸۳: ۹۲) اما در قرآن کریم، فعل علی‌رغم چنین جایگاهی به قرینه لفظی یا معنوی و به خاطر انگیزه‌های خاص بلاغی حذف شده و کلام به سمت ایجاز کشیده شده است و بدون اینکه خللی در ساختار معنایی آیات به وجود آید، مفاهیم و اندیشه‌ها به صورت فشرده و کوتاه به مخاطب انتقال می‌یابد. حذف فعل در آیات متعددی از این سوره مبارکه آمده است که با مطالعه سبک آن‌ها می‌توان به این نکته اشاره کرد که حذف فعل در دو قالب متعلق منصوبات و جواب شرط صورت گرفته است که به نمونه‌هایی از آن پرداخته می‌شود:

۲.۳.۱. یکی از جایگاه‌های حذف مربوط به فعلی است که متعلق ظرف زمان می‌باشد، مانند:

﴿وَإِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يُعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْوَا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرفَقًا﴾ (۱۶) در اینجا «إِذِ» منصوب بنا بر ظرف زمان و متعلق به فعل محذوف است که تقدیر آن «قَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ» است. (درویش، ۱۴۱۲: ۱۵۲/۵) شبیه همین حذف در آیات دیگری از این سوره آمده مانند آنجا که می‌فرماید:

﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا﴾ (۶۰)

در این آیه شریفه هم «إِذِ» ظرف زمان و مفعول برای فعل محذوف که تقدیر آن نیز «أَذْكُرُّ»

می‌باشد و انگیزه حذف به اختصار است.

نکته قابل توجهی که از آیاتی که در آن متعلق ظرف زمان حذف شده است و قرآن کریم آن را به عنوان سبکی شایع در اکثر آیات به کار گرفته است، این است که متعلق این ظروف به اقرار اغلب مفسران فعل «أذکر» است و همچنین هدف بلاغی اختصار از بیشترین و مهم‌ترین انگیزه‌های این نوع حذف می‌باشد.

۲.۳.۲. حذف مفعول به

نمونه دیگر از حذف مربوط به حذف فعل برای مفعول به ذکر شده در جمله می‌باشد، مانند:

- ﴿وَيَوْمَ نُسِئِرُ الْجِبَالَ وَ تَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً وَ حَشَرْنَا هُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾ (۴۷)

واژه «یوم» مفعول به برای فعل محذوف و تقدیر آن «أذکر» می‌باشد و منظور از «یوم» روز قیامت می‌باشد و صاحب کتاب «اعراب القراءات السبع و عللها» نیز تقدیر آن را به شکل «وَأَذْكَرُ يَا مُحَمَّدُ يَوْمَ نُسِئِرُ الْجِبَالَ» گرفته است. (ابن خالویه، ۱۹۹۲: ۳۹۸/۱) این گونه حذف در آیه ۵۲ نیز آمده چنان‌که می‌فرماید:

- ﴿وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا﴾ (۵۲)

در این آیه شریفه «يَوْمَ» مفعول برای فعل محذوف که تقدیر آن به شکل «أذکر» است و حذف به علت اختصار است.

همان‌گونه که در آیات فوق مشهود است از جمله کارکردهای بلاغی حذف فعل، تمهیدی برای تعلیق معناست که با این ترفند در فرآیند انتقال پیام تأخیر ایجاد کرده و کنجکامی خواننده را برای بازتولید معنای مقصود برمی‌انگیزد.

- ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيَّ عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا (۱) قَيِّمًا لِيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِمَّنْ لَدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا مَّا كُنْتُمْ فِيهِ أَبْدًا﴾ (۲)

در این آیه در مورد واژه «قَيِّمًا» دو وجه وجود دارد؛ وجه اول اینکه حال از کتاب می‌باشد، اما بنا به وجه دوم اینکه مفعول به دوم می‌باشد برای فعل محذوف «جَعَلَهُ» که در این حالت فعل محذوف است و این نوع اعراب یعنی وجه دوم را زمخشری ترجیح داده است. (زمخشری، ۱۹۹۸: ۵۶۴/۳)

با وجود اینکه مفسران برای واژه «قَيِّمًا» دو وجه اعرابی حال و مفعول به برای فعل محذوف قائل شده‌اند، اما می‌توان با عنایت به دلایل زیر بر مفعول به بودن واژه مذکور اصرار نمود. نخست اینکه اگر واژه «قَيِّمًا» را حال از کتاب فرض کنیم میان حال و صاحب حال به واسطه جمله «لَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا» که با توجه به معطوف بودن بر جمله «أَنْزَلَ...» به عنوان

صله محسوب می‌شود، فاصله خواهد افتاد. دوم اینکه در صورت مفعول به گرفتن واژه «فیمًا» برای فعل محذوف، بر عدم انحراف و استقامت کتاب تأکید می‌شود؛ چراکه ابتدا انحراف و کجی از آن نفی سپس استقامت برای آن اثبات می‌شود. لذا در این آیه شریفه فعل جعل به صورت آگاهانه جهت تأکید حذف شده است.

۲.۳.۳. نمونه دیگر از حذف فعل، از نوع حذف فعل مفعول مطلق است، مانند:

﴿قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبِغُ فَارْتَدَّ عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا﴾ (۶۴)

در این آیه شریفه واژه «قَصَصًا» بنا به این نظر که مفعول مطلق برای فعل محذوف است و عبارت «فَارْتَدَّ عَلَى آثَارِهِمَا» بر آن فعل محذوف دلالت دارد، حذف وجود دارد. (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۷۶/۶) صاحب اعراب القرآن هم در این مورد چنین نظری دارد: «قَصَصًا» مفعول مطلق برای فعل محذوف یعنی «يَقْضَانِ قَصَصًا» و «يَتَّبِعَانِ آثَارَهُمَا اتِّبَاعًا» می‌باشد. (درویش، ۱۴۱۲: ۶۳۱/۵)

﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ﴾ (۲۲)

در اینجا با دقت در واژه «رَجْمًا» این واژه مفعول مطلق برای فعل محذوف است که تقدیر آن به صورت «يَرِجْمُونَ رَجْمًا» می‌باشد و انگیزه حذف دلالت مصدر بر فعل آن است.

۲.۳.۴. نمونه دیگر از حذف فعل، از نوع حذف فعل جواب شرط است:

﴿وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلَى رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا﴾ (۳۶)

لام در «لئن» لام موطنه قسم و «إن» شرطیه است و «لأجدن» جواب قسم می‌باشد و جواب شرط محذوف است و جواب قسم بر آن دلالت دارد. انگیزه حذف مشخص بودن محذوف و دلالت قرینه بر آن است.

﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا﴾ (۱۰۹)

در این آیه شریفه جواب شرط از «وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا» حذف شده است و تقدیر آن به شکل «وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا لَنَفِدَ وَلَمْ تَنْفَدِ كَلِمَاتُ اللَّهِ» است که در اینجا به قرینه جمله قبل و برای رعایت اختصار جواب «لو» حذف شده است.

۲.۳.۶. حذف چند فعل یا جمله

﴿وَإِذِ اعْتَرَضْتُمْهُمْ وَمَا يَعْبدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْوَا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرُ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَهَيِّئُ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرْفَقًا وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقَرَّبُ مِنْهُمْ ذَاتَ الشَّمَالِ﴾ (۱۶-۱۷)

در این آیه حذف چندین جمله وجود دارد و تقدیر کلام به شکل «فَأَوْوَا إِلَى الْكَهْفِ كَمَا

قَرَرُوا بَيْنَهُمْ وَ شَعَرُوا بِالتَّعَبِ فَنَامُوا وَ اسْتَرَسَلُوا فِي النُّومِ» و خداوند دعای آن‌ها را هنگامی که گفتند «رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَ هَبْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا» اجابت نموده و این عبارت آمده: «يُنشِرُ لَكُمْ رُبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ يَهَيِّئُ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مَرْفَقًا» (درویش، ۱۴۱۲: ۵/۵۵۳)

اگر چه حذف جمله موجب ایجاد ابهام در معنا به هنگام برقراری ارتباط بین متن و مخاطب می‌شود، اما ابهام نه تنها نکوهیده نیست، بلکه موجب کوشش ذهنی مخاطب برای دریافت جنبه‌های زیباشناسانه متن می‌شود. (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۷) عامل حذف بیش از هر عامل دیگر در پدید آمدن ابهام که جوهر ذاتی متون ادبی به شمار می‌رود، دخیل است.

- ﴿أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ﴾ (۱۹)

در این آیه شریفه فاء در «فَابْعَثُوا» حرف عطف است که معطوف به جمله محذوف است و تقدیر آن به شکل «فَدَعُوا التَّسَاؤُلَ وَ خُذُوا فِيمَا هُوَ أَهْمٌ وَ أجدى لَنَا فِي مَوْقِنَا هَذَا فَابْعَثُوا». (درویش، ۱۴۱۲: ۵/۵۵۶)

- ﴿فَانْطَلَقَا حَتَّى إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا﴾ (۷۱)

در این بخش ایجاز حذف وجود دارد که اصل آن به شکل «حَتَّى اسْتَأْجَرَ سَفِينَةً فَرَكَبَاهَا فَلَمَّا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ فَأَخَذَ الْخَضِرُ الْفَأْسَ فَخَرَقَ السَّفِينَةَ» می‌باشد. (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۵/۳۷۴)

- ﴿أَتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ آتُونِي أُفْرِغَ عَلَيْهِ قِطْرًا﴾ (۹۶)

در این آیه شریفه قبل از جمله «حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ» ایجاز از نوع حذف جملات صورت گرفته است، به طوری که اغلب مفسران بر این حذف صحه گذاشته و در تقدیر آن جملات متفاوتی آورده‌اند؛ از جمله طبرسی در تقدیر جملات محذوف این گونه می‌نویسد: «إِنَّهُمْ آتَوْهُ بِمَا طَلَبَهُ مِنْهُمْ مِنْ زُبْرِ الْحَدِيدِ لِيَعْمَلَ الرِّدْمَ فِي وَجْهِهٖ يَأْجُوجَ وَ مَأْجُوجَ فَبَنَاهُ». (طبرسی، ۲۰۰۶: ۶/۲۶۹) علامه طباطبایی در تقدیر جملات محذوف چنین آورده است: «فَاعَانُوهُ بِقُوَّةٍ وَ آتَوْهُ مَا طَلَبَهُ مِنْهُمْ فَبَنَى لَهُمُ السَّدَّ وَ رَفَعَهُ». (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۳/۳۶۵)

همان‌گونه که اشاره شد ایجاز از نوع حذف جملات از جمله سبک‌های شایع در قرآن کریم است و انگیزه حذف در این موارد از نوع اختصار در کلام و دوری از حشو و تطویل بوده و ایجاز حذف در آیه مذکور در اوج بلاغت صورت گرفته است؛ چراکه حذف در این آیه بدون اینکه در رساندن کلام خللی وارد کند انجام پذیرفته و سیاق آیه به روشنی بر محذوف دلالت دارد.

۲.۴. حذف حرف

یکی دیگر از مواضع حذف در این سوره، حذف حرف است که در مواضع مختلفی و در قالب‌های گوناگونی مانند حرف جر، حرف مضارعه، حرفی از حروف باب‌های مختلف

می‌باشد. آنچه با بررسی‌های صورت گرفته در باب حذف، می‌توان بدان اذعان نمود، این است که حذف حرف در قرآن کریم از جهت بسامدی در کمترین حد قرار دارد و این نوع حذف اغلب در نتیجه اختلاف قراءات به وجود آمده است. به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

- ﴿وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا﴾ (۲)

با دقت در عبارت «أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا» شاهد حذف حرف جر می‌باشیم که تقدیر آن به شکل «بِأَنَّ لَهُمْ أَجْرًا» است که حرف جاره «ب» حذف شده است. (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۳۵/۶)

- ﴿مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْسِدًا﴾ (۱۷)

حذف حروف در زبان عربی به جهت تخفیف و سهولت در تلفظ کلمات امری مرسوم، قانونمند و تابع اصول و قواعد است. این اتفاق در مصحف عثمانی نیز واقع شده است. در این آیه شریفه نیز با دقت در واژه «الْمُهْتَدِ» شاهد حذف حرف «ياء» هستیم؛ چراکه در اصل به شکل «الْمُهْتَدِي» می‌باشد و کسره بر یاء محذوف دلالت دارد (طبرسی، ۲۰۰۶: ۲۴/۶) و حذف در رسم الخط مصحف به جهت تخفیف لفظ هنگام وقف است.

- ﴿لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَلَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا﴾ (۳۸)

در قرائت مشهور کلمه «لَكِنَّا» با تشدید و بدون الف وصل قرائت شده که در هنگام وقف بی‌حرکت خوانده می‌شود، و به طوری که گفته‌اند: اصل آن «لكن انا» بوده که همزه «انا» بعد از نقل فتحه‌اش به نون حذف شده و دو نون در یکدیگر ادغام گردیده که در حالت وصل با نون مشدده و با صدای بالا و بدون الف قرائت می‌شود و در حالت وقف با الف، مانند کلمه «انا» که ضمیر تکلم است و در حالت وصلی به صورت «ان»، یعنی الف و نون بدون همزه، و در حالت وقفی با همزه قرائت می‌شود. انگیزه ایجاز حذف در این آیه شریفه نیز همانند آیه قبلی تخفیف است.

- ﴿قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبِغُ فَارْتَدَّ عَلَىٰ آثَارِهِمَا قَصَصًا فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا﴾ (۶۴)

در این آیه شریفه از فعل «نَبِغُ» که فعل مضارع است «ياء» حذف شده که در اصل به شکل «نَبِغِي» بوده و این حذف به جهت تخفیف است؛ چراکه کسره بر آن دلالت دارد. (رازی، ۱۹۸۱: ۱۴۸/۲۱) البته شایان ذکر است که فعل «نَبِغُ» با اثبات یاء بعد از حرف غین نیز قرائت شده است، اما آنچه مسلم است حذف آن با انگیزه تخفیف صورت پذیرفته است.

- ﴿فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي﴾ (۹۷)

در این آیه شریفه از فعل «اسطاعوا» «تاء» برای تخفیف حذف شده است؛ چراکه «تاء» با «طاء» قریب المخرج است (زمخشری، ۱۹۹۸: ۶۱۶/۳) که علاوه بر انگیزه تخفیف که در آن وجود دارد از لحاظ زیباشناسی نیز قابل تأمل است؛ چرا که می‌توان ادعا کرد این حذف

دوشادوش روابط معنایی صورت گرفته است؛ این آیه که جریان احداث سد توسط ذو القرنین را برای مقابله با قوم یاجوج و ماجوج به تصویر می‌کشد. فعل «اسطاع» و استطاع بر یک معنا دلالت دارد، اما از آن جا که بالا رفتن و صعود از سد اسان‌تر و و از نظر زمانی کوتاه‌تر از شکافتن سد صورت می‌گیرد فعل «اسطاعوا» را متناسب این موقعیت، با ایجاز حذف به کار برده و چون شکافتن و سوراخ کردن سد با توجه به این که سدی فلزی بوده، امری دشوار بوده فعل «استطاعوا» را بدون حذف آورده است. بنابراین سبک قرآن کریم در کاربرد ایجاز سبکی خلاقانه و از روی آگاهی است.

- ﴿وَ أَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لُغْلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَ كَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَ كَانَ أَبُوهُمَا صَالِحاً فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَ مَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ (۸۲)

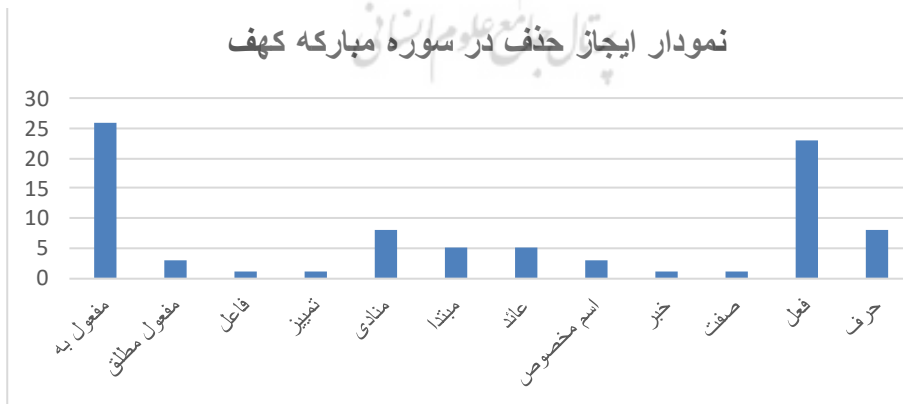
در این آیه شریفه از فعل «لَمْ تَسْطِعْ» حرف «تاء» حذف شده است که حرف «تاء» و «طاء» قریب‌المخرج هستند و حذف به جهت تخفیف است. اختلاف بین این فعل در اینجا ﴿ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ و ماقبل آن در آیه ﴿قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَ بَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ (۷۸) به جهت دوری از تکرار عین لفظ است که ابتدا به شکل معمول ذکر شده، اما دومی به شکل فعل مخفف آمده که تخفیف مناسب‌تر است؛ چرا که ذکر دوباره باعث ثقل کلام می‌شد. (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۵/۱۶) استطاع و اسطاع دو واژه هستند که «تاء» از فعل ماضی و مضارع آن حذف می‌شود. چنان‌که در همین سوره در آیه ۹۷ استعمال ماضی آن را بدون «تاء» شاهد هستیم «فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ...».

از نظر زیباشناختی نیز اگر به این پدیده نگاه کنیم، در این بخش از سوره به داستان همراهی موسی(ع) و خضر(ع) پرداخته شده است. پیش از آن که خضر دلایل رفتار عجیب خود در سوراخ کردن کشتی، کشتن پسر بچه و ساخت دیوار را شرح دهد، حضرت موسی(ع) قادر به صبر نبود و پیوسته اعتراض می‌کرد، لذا از واژه «لَمْ تَسْطِعْ» که حروف بیشتری دارد استفاده شده است تا با حالت درونی موسی(ع) که همان بی‌صبری در اثر ندانستن مسأله است مطابقت نماید، اما پس از اینکه دلایل این کارها برای موسی(ع) روشن شد، اکنون که خضر(ع) می‌خواهد دلایل بی‌صبری او را بیان و یادآوری نماید، کمترین لفظ برای آن کافی است؛ زیرا دیگر اثری از بی‌صبری در وجود او باقی نمانده است. (القیسی، ۱۴۱۶: ۹۸)

جدول ایجاز حذف در سوره کهف

صنعت	نوع	تعداد	آیه یا آیات
ایجاز حذف	اسم	مفعول به	۲، ۴، ۴، ۱۱، ۲۴، ۲۹، ۳۱، ۳۹، ۴۰، ۴۸، ۵۲، ۲۴، ۲۱، ۶۲، ۶۳، ۶۳، ۸۵، ۸۴، ۸۹، ۹۲، ۹۳، ۹۶، ۹۸، ۹۶، ۱۰۲
		مفعول مطلق	۱۹، ۴۵، ۴۸
		فاعل	۵
		تمییز	۱۹
		منادی	۲۶، ۲۲، ۲۹، ۳۴، ۱۰۳، ۱۰۹، ۱۰۹، ۱۱۰، ۸۴
		مبتدا	۳۹، ۲۲، ۲۲، ۲۲، ۹۱
		عائد	۳۹، ۱۶، ۵۲، ۵۶، ۷۳
		اسم مخصوص	۳۹، ۳۱، ۵۰
		خبر	۸۶
		صفت	۷۹
		ایجاز حذف	فعل
حرف	۲، ۱۶، ۱۷، ۳۸، ۱۷، ۵۴، ۹۷، ۸۲		
جمع کل موارد ایجاز	۸۵		

نمودار ایجاز حذف در سوره مبارکه کهف

نتیجه‌گیری

در قرآن کریم برای رساندن معنا و مفاهیم به ذهن و قلب مخاطبان فن ایجاز کاربرد ویژه و چشم‌گیری داشته است و انگیزه‌های اختصار و تخفیف، دلالت مذکور و قرینه بر محذوف، روشن بودن محذوف و زیباسازی کلام عمده‌ترین انگیزه‌های بلاغی کاربرد ایجاز حذف در سوره کهف است.

بررسی توصیفی و آماری سوره با توجه به موضوع پژوهش نشان داد که مجموعاً ۸۵ مورد از صنعت ایجاز حذف در آن وجود دارد که به تفکیک عبارت‌اند از: ایجاز حذف اسم (۵۴ مورد)، حذف فعل (۲۳ مورد) و حذف حرف (۸ مورد) که از آن میان، ایجاز «حذف مفعول‌به» با ۲۶ مورد پربسامدترین جنس خود بوده‌اند.

این که چرا فن ایجاز در سوره کهف این چنین کاربرد داشته است؛ به نظر می‌رسد که قرآن کریم هرگاه داستانی از داستان‌های پیامبران و اقوام گذشته را می‌آورد هرگز در پی به درازا کشاندن بیهوده‌ی سخن و محض سرگرمی مخاطب نیست، بلکه هدف غایی رهنمون ساختن وی به سمت فحوا و پیام هدایت‌گرانه در ورای آن داستان‌ها می‌باشد؛ از همین رو سعی آفریننده قرآن بر آن بوده که با توجه به محدودیت سخن، داستان‌های قرآنی را در کمال اختصار و کوتاهی بیان فرماید و ذهن مخاطب را در پی کشف معنا کنجکاو نگه دارد که این نیز از جنبه‌های بلاغت سخن و تأثیرگذاری آن است. بنابراین صنعت ایجاز حذف مجال خودنمایی یافته است.

به لحاظ ساختاری ایجاز حذف در این سوره در مواردی مانند حذف مبتدا و منادی به انسجام صوری آن انجامیده است. تحلیل بلاغی ایجاز حذف نشان داد که اغلب موارد حذف شده در راستای ایجاد اختصار در کلام رخ داده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

- قرآن کریم
- الالوسی، محمود (بی تا): «روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی»، بیروت: احیاء التراث العربی.
- ابن ابی الإصبع، عبدالعظیم بن عبدالواحد (۱۳۸۶ش): «بديع القرآن»، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- ابن خالویه، أبو عبدالله الحسین بن أحمد (۱۹۹۲م): «اعراب القراءات السبع وعللها»، قاهره: مكتبة الخانجي، الطبعة الأولى.
- ابن سنان خفاجی (۱۹۵۳م): «سر الفصاحة» تحقیق: عبدالمتعال الصعیدی.
- ابن عاشور، محمد الطاهر (۱۹۸۴م): «التحرير والتنوير»، تونس: الدار التونسية للنشر.
- ابن منظور، جمال الدين محمد بن مكرم (بی تا): «لسان العرب»، بیروت: دار صادر.
- أبو شادی، مصطفى عبدالسلام (۱۹۹۲م): «الحذف البلاغي في القرآن الكريم»، القاهرة: مكتبة القرآن.
- البيضاوي، ناصر الدين (بی تا): «انوار التنزيل و اسرار التأويل المعروف بتفسير البيضاوي»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، الطبعة الأولى.
- الجرجانی، ابوبکر عبدالقاهر بن عبدالرحمن محمد (۲۰۰۴م): «دلائل الإعجاز»، قاهره: مكتبة الخانجي، الطبع الخامس.
- حسان، تمام (۱۴۱۳ق): «مصطلحات النقد الأدبي السيميائي»، دمشق: اتحاد الكتاب العرب.
- الدریش، محیی الدين (۱۴۱۲ق): «اعراب القرآن الكريم و بيانه»، دمشق: دار ابن كثير.
- الرازی، فخر الدين (۱۹۸۱م): «الفخر الرازي (التفسير الكبير و مفاتيح الغيب)»، بیروت: دارالفکر، الطبعة الأولى.
- زركشي، بدرالدين محمد بن عبدالله (۱۴۰۸ق): «البرهان في علوم القرآن»، بیروت: دارالجمیل.
- زغلول سلام، محمد (بی تا): «اثر القرآن في تطوّر النقد العربي»، قاهره: دار المعارف، الطبع الثالث.
- الزمخشري، محمود (۱۹۹۸م): «الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل»، رياض: مكتبة العبيكان، الطبعة الأولى.
- السيوطي، جلال الدين (۱۳۹۱ش): «الإتقان في علوم القرآن»، ترجمه سيد مهدي حائري قزوینی.
- شبر، سيد عبدالله (۱۹۸۶م): «الجواهر الثمين في تفسير الكتاب المبين»، الكويت: مكتبة الألفين، الطبعة الأولى.
- الصابوني، محمد علی (۱۹۸۱م): «صفوة التفاسير»، بیروت: دار القرآن الكريم، الطبعة الرابعة.
- صافى، محمود (۱۹۹۵م): «الجدول في اعراب القرآن و صرفه و بيانه مع فوائد نحويه هامة»، بیروت: مؤسسه الايمان. الطبعة الثالثة.
- طباطبائي، سيد محمد حسين (۱۳۷۸ش): «الميزان»، ترجمه سيد محمدباقر همدانی موسوی، قم: دفتر انتشارات اسلامي جامعه مدرسين حوزه علميه.
- الطبرسي، الفضل بن الحسن (۲۰۰۶م): «مجمع البيان في تفسير القرآن»، بیروت: دار المرتضى، الطبعة الأولى.
- عباسزاده، حميد (۱۳۹۰ش): «کارکردهای زبانشناختی حذف حروف جواره در قرآن کریم»، مجله آموزه‌های قرآنی ۱۳.
- العسكري، ابوهلال حسن بن عبدالله (۱۳۷۲ش): «الصناعتين»، ترجمه محمدجواد نصیری، تهران: دانشگاه تهران.
- القزوينی، جلال الدين محمد (۲۰۰۳م): «الایضاح في علوم البلاغة: المعانی و البيان و البديع»، وضع حواشيه: ابراهيم شمس الدين، بیروت: دارالکتب العلمیة، الطبعة الأولى.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۷ش): «ارزش ادبی ابهام از دو معنایی تا چند لایگی معنا»، مجله زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، ش ۶۲، س ۱۶، صص ۱۷-۳۷.

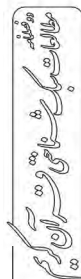
- قویمی، مهوش (۱۳۸۳ش): «آوا و القا رهیافتی به شعر اخوان ثالث»، تهران: هرمس.
- القیسی، عوده الله منیع (۱۴۱۶ق): «سر الإعجاز فی القرآن»، عمان: دار البشیر.
- المطعنی، عبدالعظیم ابراهیم محمد (۱۳۸۸ش): «ویژگی‌های بلاغی قرآنی»، ترجمه سیدحسین سیدی، تهران: انتشارات سخن، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۸ش): «تفسیر نمونه»، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ سی‌وششم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Bibliography

- Holy Quran
- Al-Alusi, Mahmoud. (be-ta). Interpretation of the Spirit of Meanings in the Interpretation of the Great Qur'an and the Seven Repetitions. Beirut: Reviving Arab Heritage. [In Arabic].
- Ibn - Abi al-Asaba, Abd al-Azim ibn Abd al-Wahed. (1386 St.) "Badi' al-Qur'an", translated by Seyyed Ali Mirlouhi, Mashhad: Astan Quds Razavi publications. [In Arabic].
- Ibn - Khalawayh, Abu Abdullah Al-Hussein bin Ahmed. (1992), "The Expression of the Seven Readings and Their Reasons," Cairo: Al-Khanji Library, first edition. [In Arabic].
- Ibn Sinan Khafaji. (1953), "The Secret of Eloquence," Investigated by: Abdul-Mutaal Al-Saedi. [In Arabic].
- Ibn - Ashour, Muhammad Al-Taher. (1984). "Liberation and Enlightenment". Tunisia: Tunisian publishing house. [In Arabic].
- Ibn - Manzur, Jamal al-Din Muhammad ibn Makram. (Pe-ta). "Lisan al-Arab", Beirut: Dar Sader. [In Arabic].
- Abu Shadi, Mustafa Abdel Salam. (1992 AD). Rhetorical Deletion in the Noble Qur'an, Cairo: The Qur'an Library. [In Arabic].
- Al-Baidawi, Nasser Al-Din. (Pe-ta). Anwar al-Tanzil and the secrets of interpretation known as Tafsir al-Baydawi, prepared and presented by: Muhammad Abd al-Rahman al-Mara'shi, Beirut: Arab Heritage Revival House, first edition. [In Arabic].
- Al-Jerjani, Abu Bakr Abdul-Qaher bin Abdul Rahman Muhammad, (2004). «Directions of Miracles», achieved by Abu Fahr Mahmoud Muhammad Shaker, Cairo: Al-Khanji Library, fifth edition. [In Arabic].
- Hassan, all right. (1413). Terminology of semiotic literary criticism, Damascus: Union of Arab Writers. [In Arabic].
- Al-Darwish, Mohieddin. (1412). "The Expression and Explanation of the Noble Qur'an". Damascus: Ibn Katheer House. [In Arabic].
- Al-Razi, Fakhruddin. (1981). "Tafsir Al-Fakhr Al-Razi (The Great Interpretation and the Keys to the Unseen). Beirut: Dar Al-Fikr, first edition. [In Arabic].
- Zarkashi, Badr Al-Din Muhammad bin Abd Allah (1408 BC), the proof in the sciences of the Qur'an, edited by: Muhammad Abu Al-Fadl Ibrahim, Beirut: Dar Al-Jamil. [In Arabic].
- Zaghoul Salam, Muhammad (Pe -ta). "The Impact of the Qur'an on the Development of Arab Criticism", Cairo: Dar Al-Maarif, third edition. [In Arabic].
- Al-Zamakhshari, Mahmoud. (1998 AD). "The Uncovering of the Truths of Mysteries of Download and the Eyes of Gossip", Riyadh: Al-Obaikan Library, first edition. [In Arabic].
- Al-Suyuti, Jalal Al-Din. (1391). "Proficiency in the Qur'anic Sciences". Translated by Seyyed Mahdi Haeri Qazvini. [In Arabic].
- Shuber, Sayed Abdullah (1986), the precious substance in the interpretation of the

سال هشتم
شماره اول
پیاپی: ۱۴
بهار و تابستان
۱۴۰۳

- clear book, Kuwait: Al-Alfin Library, first edition. [In Arabic].
- Al-Sabouni, Muhammad Ali. (1981 AD). "Safwat Al-Tafseer". Beirut: House of the Noble Qur'an, fourth edition. [In Arabic].
 - Safi, Mahmoud (1995 AD): "The table in the syntax of the Qur'an, its morphology, and its statement with important grammatical benefits." Beirut: Al-Iman Institute. Third Edition. [In Arabic].
 - Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (1378): "Tafseer al-Mizan". Translated by Seyyed Mohammad Baqer Hamdani Mousavi, Qom: Islamic Publications Office of the Seminary Teachers' Society. [In Persian].
 - Al-Tabarsi, Al-Fadl bin Al-Hassan (2006): "Al-Bayan Complex in the Interpretation of the Qur'an." Beirut: Dar Al-Murtada, first edition. [In Arabic].
 - Abbaszadeh, Hamid (1390). "Aesthetic functions of removing the cursive letters in the Holy Qur'an." Journal of Quranic Teachings 13. [In Persian]. [In Persian].
 - Al-Askari, Abu Hilal Hassan Ibn Abdullah (1372): "The Two Industries." Translated by Muhammad Jawad Nasiri, Tehran: Daneshgah, Tehran. [In Persian].
 - Al-Qazwini, Jalal Al-Din Muhammad (2003): "The Clarification in the Sciences of Rhetoric: Al-Ma'ani, Al-Bayan and Al-Badi'", put in footnotes: Ibrahim Shams Al-Din, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmia, first edition. [In Arabic].
 - Fatuhi, Mahmoud (2007): "Literary value of ambiguity from ambiguity to multiple layers of meaning", Journal of Persian Language and Literature, Gilan University, Vol. 62, Q. 16, pp. 17-37. [In Persian].
 -
 - Qawimi, Mahwush (1383): "Awa wa Qara Rahyafti, with the poetry of a third brotherhood," Tehran: Hermes. [In Persian].
 - Al-Qaisi, God's Manca' Return (1416) "The Secret of the Miracles in the Qur'an"; Amman: Dar Al-Bashir. [In Arabic].
 - Al-Mataani, Abdulazim Ebrahim Mohammad (2008): "Quranic rhetorical features". Translation by Seyyed Hossein Seidi, Tehran: Sokhon Publications, first edition. [In Persian].
 - Makarem Shirazi, Naser et al. (1378): "Sample Commentary", Tehran: Darul Kitab al-Islamiya, 36th edition. [In Persian].

Educational teachings in "Quranic supplications (prayers)" with a layered stylistic approach

A case study of seventeen verses in the lexical layer

(Received 2022-08-23 Accepted: 2023-01-07)

Seyedeh Fatemeh Salimi¹

Farideh Fotovi²

Abstract

From the point of view of layered stylistics, the Holy Quran has conceptualized moral-educational teachings with the most eloquent stylistic techniques; each of the linguistic layers in itself is not the basis of communication, but interpersonal relationships are formed by giving birth to new meanings. Among the concepts of the Holy Quran, "Qur'anic supplications (prayers)" as the core of worship has a high frequency of semantic subtleties in the context of distinguished linguistic features and especially the lexical layer. Therefore, the present study is based on descriptive and analytical methods and with the approach of layered stylistics and case study of the lexical layer, to extract educational teachings in seventeen Quranic supplications and is aimed to answer this question, what language options have been used to generate educational concepts? The resulting approaches, the analysis of the lexical layer in the form of phonetic components, lexical construction and lexical substitution, provided concepts such as perfectionism, conversational politeness, humility of the supplicant against the invited, the necessity of gratitude for blessings, etc., to form a Quranic model for the practicalization of a perfect human being and the embodiment of eternal happiness. It is worth mentioning that the type of requests, the ranking and prioritization of requests and the factors of reaching divine proximity can be evaluated by systematic and methodical examination of stylistic levels.

Keywords: layered stylistics, educational teachings, lexical layer, Quranic supplications (prayers).

1) assistant Professor of Arabic Language and Literature, University of Holy Quran Sciences and knowledge Amol Faculty of Quranic Sciences, Amol, Iran, (Author Corresponding The) Email: salimi@quran.ac.ir

2) M.Sc. Student of Interpretation and Quranic Sciences, University of Science and education of Quran karim, Amol, Iran, Email: Fotovi.f47@gmail.com

